

IDEI PSIHLOGICE ÎN OPERA LUI DIMITRIE CANTEMIR

de LIVIU V. FILIMON

1. Analiza, din punct de vedere al unei anumite discipline, a operelor marilor titani ai culturii universale este firească în condițiile dinamicii științei. Acumularea de cunoștințe permite reevaluări pe planuri noi. Prezentarea ideilor psihologice din opera lui Cantemir, pe care o facem în acest articol, va ajuta la înțelegerea mai profundă a concepției sale. Totodată, lucrarea de față va contribui la cultivarea sentimentului mândriei naționale prin popularizarea selectivă a ideliilor ce demonstrează atitudinea sa realistă, științifică — drum deschis recent în pedagogie de St. Bîrsănescu¹. După părerea noastră, concepția lui Cantemir pare contradictorie numai dacă este analizată izolat, de pe poziția unei singure lucrări. Însă privită în ansamblu, opera sa se caracterizează ca o încercare de sinteză a culturii timpului său. Astfel, în „Sacrosanctae“ prezintă teoria teosofică ce a influențat timp de milenii gândirea orientului vechi², în „Divanul“ încearcă să fundamenteze rațional dogmele moralei religioase, continuând tradiția deschisă de Neagoe Basarab — ; iar în „Istoria ieroglifică“ și „Metafizica“ promovează ideile științifice din teoria cunoașterii, logică, fizică, biologie luînd adesea poziția critică față de filozofia lui Aristotel și venind cu soluții originale. Deci nu este vorba despre o evoluție a gândirii cantemirene de la teosofie la teologie și știință cum s-a pretins, ci despre o tratare a lor, paralelă. Dacă autorul și-ar fi dus pînă la capăt opera, cu siguranță se evitau interpretările denaturate.

2. *Cantemir explică conținutul subiectiv al psihicului precizînd dependența sa de fizic.* Spre deosebire de materialiștii mecaniciști contemporani autorului și de mai tirziu, ce localiza psihicul în „inimă“ sau îl considerau „o secreție a creierului“, Cantemir afirmă că sufletul nu este materie — avînd un conținut subiectiv. „Eu peste mine aer, supt mine țărînă, iar în mine nemică ceva lucru de materie nu am, fără numai duhul, carile mă poartă“³. Dar această conducere a trupului de către suflet, se face prin intermediul „conștiinței lucrurilor“ și „cîntării faptelor“.

-
- 1 Bîrsănescu, St., *Dimitrie Cantemir și pedagogia*, în „Rev. de pedagogie“ nr 1/1973.
 - 2 Cantemir D., *Sacrosanctae scientiæ indepînginbilis imago*, (vezi Cantemir D., „*Scrieri alese*“, p. 239-352 și 367-405).
 - 3 Idem, *Istoria ieroglifică*, București, 1985, p. 175.

Conștiința deci, în concepția lui Cantemir, are un conținut psihologic, subiectiv, este „acea conștiință de sine pe care omul o pierde când este adâncit în somn fără visuri, și conștiință (a ceea ce este bine și rău, care îi controlează), a faptelor ce îl călăuzeste în viață“⁴. Cu alte cuvinte, el atribuie conștiinței, adică minții, capacitatea de a judeca faptele morale „căci chiar dacă s-ar găsi cineva, care să nu-și dea seama de faptele sale rele, *mintea* lui e ca un acuzator, ca un martor al conștiinței rele, ba chiar ca un pedepsitor și călău“⁵.

Cît privește problema legăturii corpului cu psihicul, Cantemir o ilustrează insistînd asupra exemplelor în care echilibrul vieții sufletești influențează pozitiv sănătatea omului — concepție ce ne amintește despre preocupările neuropsihiatriei moderne. Boala corpului — spune Cantemir — „durerea cît de mică într-un mădulariu“ aduce boala întregului organism („tot trupul spre neașezare și pătîmire aduce“ —⁶ astfel încît, „suferința trupului trebuie combătută prin vindecarea sufletului“⁷. „Atunci cînd îți este bolnav trupul trebuie să fii cît se poate de sănătos la suflet“⁸. Pătruns de ideea unității ființei umane, Cantemir cere ca „singur omul în sine, trupul cu sufletul singur în sine a-și împăca“⁹. El consideră psihicul dependent de integritatea corporală și în primul rînd de integritatea creierului declarînd că acela „adevărat om iaste carile cu întreagă minte * că se slujește“¹⁰.

Dependența psihicului de corp, mai este ilustrată de Cantemir în cadrul explicării mecanismului somnului subliniindu-se corelarea înțepenirii, inhibării organelor corpului, cu pierderea minții și simțirii, cu blocarea senzațiilor vizuale, auditive, olfactive. În timpul somnului — spune Cantemir — „toate organele corpului amorteșc și înțepenesc“, se pierde „mintea și simțirea nevăzînd cu ochii, neauzînd cu urechile, neadulmecînd cu mirosul, nesimțînd cu gustul“¹¹. „Cînd dorm numai arterele îmi zvînesc și pulsează ca semn că mă voi trezi“¹².

3. *În problema metodologiei Cantemir se situează pe o poziție optimistă de încredere în posibilitățile cunoașterii psihicului uman.* El observă cu regret că nu toți oamenii se străduiesc suficient să acumuleze experiență în aprecierea calităților sufletești — „cei mai mulți (oameni), afirmă autorul, nu se cunosc nici pe ei însăși“¹³. Nu este vorba aici despre preluarea mecanică a dictonului antic „Cunoaște-te pe tine“ — cum s-a afirmat — ci de un aspect practic al problemei. Cel mai apropiat obiect de studiu psihologic este propria viață sufletească, pe care o ai sub observație și analiză în orice moment căci „omul — spune Cantemir — sie mare vecin și de

4 *Ibidem*, p. 328.

5 *Ibidem*, — p. 328.

6 *Idem*, *Istoria teroglică* București, 1965, p. 141.

7 Băcărașu, D., *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1969, p. 280.

8 Cantemir D., *Divanul*, București, 1969, p. 272.

9 *Ibidem*, p. 299.

10 *Ibidem*, p. 297.

11 Băcărașu, D., *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1969, p. 124.

12 *Ibidem*, p. 126.

13 *Ibidem*, p. 298.

aproape își iaste singur pre sine a se cunoaște i să cade“¹⁴. „Sfătuieste-te cu tine însuși și întrebă-te : cine ești ?“¹⁵.

Deosebit de actuală este părerea lui Cantemir de a nu se limita cunoașterea psihologică la observarea corpului, a conduitei — cum spun unii psihologi contemporani — ci a se extinde analiza asupra conținutului subiectiv. „Către această dară — afirmă Cantemir — omul pre sine cunoșcîndu-să, cunoștința nu numai a celui pre dinafară om, carea ieste a trupului, ce și a celui pre dinăuntru om care iaste a sufletului, și cele ce stăruiesc spre a sufletului cuprindere“¹⁶, căci după cum spune Lactanțiu, partea aceasta mai mare preț decît trupul are¹⁷. Obiectul cercetării psihologice trebuie să-l formeze în primul rînd conștiința, adică acea capacitate de a reflecta cauza producerii fenomenelor și a deosebi binele de rău caracteristică omului și neîntilnită la animale. „Astfel — spune Cantemir — să nu ne asemănăm cu animalele care, hrînindu-se cu ghnidă și bînd apă din pîriu, puțin le pasă de unde le vin acestea cu atîta ușurință“¹⁸. Studiul psihicului trebuie orientat spre calitățile caracteristice omului cum sînt : demnitatea personală, spiritul rațional, independența în luarea hotărîrii. „Omul — spune Cantemir — trebuie să ougete și să gîndească tot atît la demnitatea firii sale ; mă refer la acea demnitate, de pildă, prin care întrece toate celelalte [ființe] de pe pămînt, în primul rînd pentru că are spirit rațional, adică minte, pentru a cunoaște cele adevărtae și a alege cele bune, în chip desăvîrșit liber — un lucru dumnezeiesc și ceresc — pentru ca să se servească de aceste calități și însușiri ale lui în practicarea virtuții, iar nu a răutății, și pentru ca să nu le corupă și să nu le pîngărească prin josnicia lipsei lui de demnitate ; ci totdeauna să făptuiască lucruri vrednice de partea cea dumnezeiască din el, ca nu cumva, om fiind, să ducă o viață animalică“¹⁹.

Deși consideră conștiința (conținutul subiectiv al vieții sufletești) accesibilă autocunoașterii, Cantemir nu cade în greșala psihologilor de mai tîrziu angajați în discuțiile asupra valorii introspecției și care cereau ca psihicul să fie cunoscut senzorial, prin procese de percepție („autoobservație“). El subliniază în mod just, rolul esențial pe care îl are rațiunea întemeiată pe limbaj în cunoașterea conținutului de conștiință. „Că toate carile se vād, de pe chip și de pe floare se giudecă, iară gîndul și ascunsului inimii nici chip, nici floare are, de pre care de bun sau de rău, de frumos sau de grozav să se cunoască, fără numai cînd icoana în cuvinte sau în lucruri își întipărește“²⁰.

Sufletul nu poate fi cercetat în același fel ca un corp material. „Eu în mine și cu mine socotindu-mă, precum aerul nu se prinde, sufletul nu se scoate“²¹. În cunoașterea psihicului trebuie să ne bazăm atît pe observații directe, imediate, cît și pe cercetarea evenimentelor anterioare. „Punînd

14 *Ibidem*, p. 299.

15 Cantemir, D., *Istoria ieroglifică*, București, 1965, p. 302.

16 *Idem*, *Divanul* București, 1969, p. 259.

17 *Ibidem*, p. 300.

18 *Ibidem*, p. 308.

19 *Ibidem*, p. 300.

20 Cantemir, D., *Istoria ieroglifică*, București, 1965, p. 134.

21 *Ibidem*, p. 175.

față în față — spune Cantemir — cele trecute și cele prezente, să te cunoști și să te înțelegi pe tine însuși“²².

4. *O atenție deosebită acordă Cantemir psihologiei vîrstelor precizînd particularitățile caracteristice perioadelor de vîrstă delimitate pe întreaga durată a vieții.* Pornind de la observații și amintiri proprii („pre cîte în minte țiiu“²³, el împarte viața omului în șapte grupe. „În acești optzeci de ani — spunea Cantemir — eu fac șapte împărțiri, adică disting șapte vîrste și anume : pruncia, copilăria, cătărigia, voinicia, bărbăția, cărunteța și bătrîneța“²⁴.

La vîrsta *prunciei* — de la 0 la 7 ani —, viața nu este deplină deoarece copilului nu i s-a dezvoltat suficient : gîndirea („nu cunoaște ce vede, nu înțelege ce aude“); sentimentele morale („nu pricepe binele și răul“); și voința („nu știe ce face, umblă și socoteală n-are“).

Din cea de a doua vîrstă, *a copilăriei*, — „care se suie pînă la 14 ani“ — Cantemir își amintește că el era „numai cu asemănarea și chipul omului, iară nu pe deplin om“²⁵, deoarece numai omului deplin format „îi este dat să cunoască credința, legea și dogmele, binele și răul“ („...adică a cunoaște lucrurile de care trebuie să ne ferim“), să-și agonisească hrana și băutura („adică a putea ara și semăna, a lucra via și a face negoț, toate acestea fiind necesare pentru chiverniseala omului“)²⁶.

A treia vîrstă, este cătărigia (adolescența) — care merge de la 14 la 21 de ani — însă după socoteala mea pînă la 17 ani tot de firea copilăriei ține, așa încît pînă ce ajunge omul la vîrsta de 17 ani, adică pînă să încorporeze, cum se spune, să-i mijească musteața, tot copil i se zice (căci în limba latină această vîrstă se numește pubertas, de la numele pubes, numele părului care crește la început la mustăți și la barbă). Așadar, oam tot de o cunoștință copilărească se slujește și întreaga vîrstă a adolescentului (cătărigului) pînă la 17 ani și seamănă în toate cele cu vîrsta copilului (afară de cazul cînd își îndreaptă mintea cu învățătura)²⁷.

Cantemir consideră vîrsta a doua și a treia (cătărigia) hotătiroare pentru formarea caracterului. „La această vîrstă ajungînd omul este ca și o floare, de se va lega la vreme bună, se va face roadă bună, iar de se va lega la vreme rea, face și roadă rea...“. Pentru că în vîrsta copilăriei ta'e poți lega sau apucături și obiceiuri bune sau rele, iar pe cele pe care le vei dobîndi de copil le vei moșteni pînă la bătrînețea ta“²⁸. În vîrsta copilăriei tale vei învăța legea, iar în adolescență te vei deprinde cu istețimea. În copilărie, vei învăța să suportți pedeapsa, iar în adolescență vei dobîndi învățatură și minte“²⁹. „Vei afla mulți și nenumărați copii care deși mici s-au comportat ca oamenii mari făcînd lucruri și fapte demne de laudă“³⁰.

22 Idem, *Divanul*, București, 1969, p. 388.

23 *Ibidem*, p. 127.

24 *Ibidem*, p. 124.

25 *Ibidem*, p. 129.

26 *Ibidem*, p. 126.

27 Idem, *Istoria teroglică*, București, 1965, p. 180.

28 *Ibidem*, p. 264.

29 Idem, *Divanul*, București, 1969, p. 265.

30 *Ibidem*, p. 267.

„A patra vîrstă — sau rodul de curînd legat al vieții omenești — e tinerețea, care este ca un fruct a cărui calitate ca dulcețea sau amăreala nu s-a stabilit încă, de aceea trebuie să fie bine păzit și nevătămat, păzit ca nu cumva să se întîmple că vină gîndacul să-l strice, sau păianjenul să-l învâluie cu pînza, căci cît de puțin l-ar strica, greu va mai ajunge la dulcețea și gustul ce urma să aibă cînd se coace. Tot așa, tînărul la toate trebuie să ia seama și de toate trebuie să se păzească, deoarece are dușmani mai mulți la această vîrstă decît la alta. Mai întîi, pentru că această vîrstă este vîrsta tinereții, care este *oarecum rătăcită și neașezată*. În al doilea rînd, la această vîrstă singele este mai abundent, *adică poftele sporesc* cu prisosință, fiind numeroase și mai puternice decît la celelalte vîrste, de care trebuie să ne păzim foarte mult...”³¹.

„A cincea vîrstă sau coacerea poamei vieții omenești este bărbăția, care, ca o poamă împlinită și coaptă rămîne neschimbată un timp anumit, avînd același gust”³². La această vîrstă se întîmplă necazuri ca boala, robia (închisoarea) și sărăcia. Referindu-se la căsătoria, el arată că ea poate fi compensată cu bogăția sufletească, căci „dacă dorești să fii bogat și avut cu trupul, cu atît mai virtos ți se cade să cauți bogăția și avuția sufletului și, gîsind-o să o păstrezi și să nu o părăsești nicidecum”. „Să-ți îmbraci sufletul cu haina dreptății căci sufletul este mai de preț, zice poetul”³³.

„A șasea vîrstă sau cea în care începe să se vestejească fructul vieții omenești, este a cărunteții”³⁴. „Iată, ți-au răsărit fire albe pe cap și-n barbă! Iată, au început să-ți sălbească genunchii și să se plece spre pămînt! Iată ți s-au muiat șalele! Iată că în loc de doi ochi îți trebuie acum patru! Iată, puterea organelor tale trupești te lasă! Iată că cele patru stihii ale tale au început să se confunde adesea între ele și n-ai cum să le împaci și să le liniștești”³⁵. Cantemir nu consideră decăderea fizică o degradare generală a omului. Dimpotrivă, el crede că la bătrînețe posibilitățile de creștere sînt mai mari prin cultivarea morală. „Așadar, în vreme ce ai început să scazi în puterea trupului, începe să crești în ce privește puterea sufletului! De vreme ce ai început să îmbătrînești cu trupul, începe să întineresci cu sufletul! Îți slăbește trupul? Întărească-ți-se sufletul!”³⁶. „Să te îngrijești de sufletul tău și să-l înnoiești cu fapte bune”³⁷.

„A șaptea vîrstă sau totala putrezire a poamei vieții omenești este adîncă bătrînețe”³⁸, cînd nu mai poți „umbla deoarece ți s-a scurtat pașul”³⁹. Dar nici acum perfecționarea morală nu trebuie să înceteze căci,

31 *Ibidem*, p. 268.

32 *Ibidem*, p. 270.

33 *Ibidem*, p. 278.

34 *Ibidem*.

35 *Ibidem*, p. 280.

36 *Ibidem*.

37 *Ibidem*.

38 *Ibidem*, p. 282.

39 *Ibidem*, p. 284.

„...îmbătrânind trupul, sufletul întinereste...“⁴⁰. „Sufletul trebuie îngrijit, ferit și îndrumat, trebuie să fie tânăr și să se mențină sănătos“, „abătându-te de la rău și făcînd binele“⁴¹.

În concluzie, meritele principale ale lui Dimitrie Cantemir în psihologia vîrstei constau în tratarea problemei periodizării pe întreaga durată a vieții; corelarea particularităților de vîrstă cu sarcinile educaționale; formularea de soluții optimiste; adaptarea unei atitudini umane, concretizată prin lupta pentru promovarea ideilor de bine și de dreptate.

5. *Dimitrie Cantemir consideră că senzațiile stau la baza cunoașterii științifice.* „Toți învățații secolului acestuia, — spune Cantemir — proclamă în gura mare că toată știința omenească porcede de la simțuri“⁴². „adică din povața simțurilor se află“⁴³. Lipsa organului văzului sau auzului face imposibilă percepția culorii sau a muzicalității cuvintelor. „Toată lumea știe căci nu orbul, ci cel cu ochi ajudecă de vopsele, și cel cu urechi, iară nu cel surd, alege frumusețea și dulceața viersului“⁴⁴. Cu ajutorul senzațiilor sîntem în permanență în contact cu lumea externă deoarece, „săgețile simțurilor nu încetează să mă împingă“⁴⁵. Ceea ce cunoaștem din experiență, adică din contactul direct cu lucrurile, este incomparabil mai demn de apreciat ca adevărat, decît cea ce rezultă din rațiunea noastră. „Experiența și ispita lucrului, mai adevărată poate fi decît toată socoteala minții și argumentările arătării de față mai tari sînt decît toate chitelile“⁴⁶. Referindu-se la ponderea simțurilor, dă întăietate vederii spunînd: „că adevărat, bună ieste știința auzirii, dar mai adevărată ieste ispita vederii“⁴⁷.

Cu toate că dă prioritate senzațiilor în cunoașterea realității Cantemir nu neagă posibilitatea de a avea iluzii, de a primi prin simțuri, în anumite condiții, informații eronate. În acest sens, credem noi, trebuie interpretată afirmația lui că știința senzorială „în cele mai multe cazuri“ deci nu totdeauna, este eronată⁴⁹. El propune în mod just întemeierea cunoașterii multilaterale, pe datele simțurilor și pe analiza rațională, că din privirea prin simțuri, nimic nu e bun și perfect, că ea trebuie subordonată privirii prin intelect⁵⁰.

Un alt plan de limitare a cunoașterii senzoriale semnalat de Cantemir, confirmat de psihologia științifică, este legat de introspecție. Se știe că omul nu-și poate cunoaște direct propriile sale senzații — „Simțirea simțirii“ cum spune Cantemir — deoarece ele au conținut subiectiv și nu material. (Dacă senzațiile noastre ar fi alcătuite din unde electromag-

40 *Ibidem*, p. 282.

41 *Ibidem*, p. 284.

42 *Idem*, *Sacrosanctae*, p. 49, cf. Bădărău D., *Filozofia lui Cantemir*, 1969, p. 303.

43 *Idem*, *Istoria ieroglifică*, București, 1965, p. 36, cf. Bădărău D., *Filozofia lui Cantemir*, p. 303.

44 *Idem*, *Istoria ieroglifică*, 1964, p. 44.

45 *Idem*, *Metafizica*, București, 1928, p. 37.

46 Gogoneață, N., (r), *Istoria filozofiei romînești*, vol. I, Buc., 1972, p. 82.

47 Cantemir D., *Istoria ieroglifică*, p. 49, cf. Bădărău D., *op. cit.*, p. 303.

48 *Idem*, *Istoria ieroglifică*, București, 1965, p. 121.

49 Bădărău, D., *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1969, p. 304.

50 Cantemir, D., *Metafizica*, București, 1928, p. 45.

netice, mișcări ale aerului, substanțe chimice, ele ar putea fi percepute, adică autoobservația ar fi posibilă. „Cînd cineva — spune Cantemir — e izbit, simte intrucitva că a fost izbit, dar de unde, de cine și din ce cauză i s-a întimplat aceasta, nu simte și însăși simțirea acoperită de bă-tătura persoanei obișnuite nu-l lasă să simtă”⁵¹.

Găsim, de asemenea, în opera lui Dimitrie Cantemir, observații pre-țioase despre pragurile senzoriale. Dacă se suprapune vorbirea mai multor persoane se ajunge — afirmă Cantemir — să „nu se înțeleagă, fără nu-mai chiote netocmite și huite neauozite ca precum nenumărate p'căturile ploii din nouri cu repegiune pe pămînt căzînd un huiet oarecare dau, iară vreun glas tocmit nicicum și precum a unui organ de muzică toate car-dele deodată lovindu-să, o răsulare oarecum dau, însă vreo melodie toc-mită și după pravili muzicăi alcătuită nicicum nu să aude așe ieste și vocea a mulți și totdeodată”⁵².

6 *Gîndirea în concepția lui Cantemir este o cunoaștere indirectă a evenimentelor curente sau viitoare, care îl ajută pe om să analizeze min-tal lucrurile și să-și sporească puterile fizice.*

„Samnul înțelepciunii — afirmă Cantemir — ieste că din cele vă-zute sau auzite, cele nevăzute și neauzite a adulmea și viitoarele din cele trecute ar giudeca”⁵³, căci gîndirea operează cu ideea care ieste : „Chîrul a fiecăruia lucru pre carile mintea plăsmuitorului ca cum ieste îl infor-mește”. Gîndirea se diferențiază, de la animal la om, și de la neinstruit la un filozof „căci să știi că omul să deosebește de animalele nerațio-nale prin minte și prin învățatură”⁵⁴, iar oamnei neinstruiți „lucruri'e văzînd, precum sînt le știu, iară filozoful din ce și pentru ce are sînt făcute”⁵⁵. Unde a socoteli și a minții roadze nu lucesc, duhurile puterii puțin procopsesc „că puterea trupului, cît de virtoară, ridică, împinge și strînge, cît de mai multe ar putea doi sau trei, iară cel puternic la soco-teală cu miile pe alții covîrșește”⁵⁶.

Întîlnim în opera lui Cantemir numeroase cunoștințe consemnate în Manualele de psihologie actuale despre raportul dintre gîndire și limbaj, în care cuvîntul capătă o semnificație, devine un „semnal al semnalelor” — numai la om prin intermediul gîndirii sale. „Cuvîntul — precizează Can-temir — nu este o simplă articulație : înainte de toate el este sens, el este un înțeles, și numai omul, între toate făpturile, are darul de a cuvînta, adică de a rosti ceva ce are înțeles”⁵⁷. „O anumită manifestare verbală, este articulată și plină de înțeles”⁵⁸. „Cuvîntul fără știința gîndirii în za-dar ieste”⁵⁹. Cantemir este de părere că limbile actuale, deviate dintr-o-

51 Idem, *Istoria ieroglifică*, București, 1965, p. 45.

52 *Ibidem*, p. 52.

53 *Ibidem*, p. 117.

54 Cantemir, D., *Divanul*. București, 1969, p. 266.

55 Idem, *Istoria ieroglifică*, p. 86.

56 *Ibidem*, p. 112.

57 Bădărău D., *Filozofia lui Cantemir*, 1964, p. 332.

58 *Ibidem*, p. 322.

59 Panaitescu, P. P., *Dimitrie Cantemir, Viața și Opera*, București, 1958, p. 199.

limbă comună sînt hotărîtoare pentru existența științelor. „Limbile, sînt, organe foarte necesare, fără de care, lucru foarte important de notat, științele nu ar putea exista“⁶⁰. Cu toată prețuirea acordată limbajului, Cantemir nu uită nici să sublinieze limitele sale „că multe ajunge mintea ascuțită, carile limba fiicăvă și slabă a le vorovi nu poate“⁶¹.

7. Preocupările lui Cantemir referitoare la procesul voinței îmbracă un aspect practic de cultivare a calităților de voință pozitive și combateră a celor negative.

Capacitatea de a hotărî, inițiativa în luarea hotărîrii sînt considerate ca esențiale pentru obținerea de succese și glorificarea numelui. „Agonizata numelui“ — observă Cantemir — se dobîndește „mai mult cu îndrăzneală decît cu siiala (sfială)“⁶², dar „îndrăzneala fără socoteală este nebulie“⁶³.

Referindu-se la **puterea de voință** Cantemir arată că ea se naște în strînsă legătură cu afectivitatea „căci în voința sufletelor și unirea inimilor, lucrurile din mici mari le crește“⁶⁴. Nici un succes important nu se poate obține în cultivarea moralei dacă nu se acționează cu toată puterea de voință, „Pentru ca să devii bun, trebuie să vrei cu adevărat, fără gînd ascuns și să vrei pe deplin acest lucru“⁶⁵. Reușita este urmarea efortului depus, căci „Dumnezeu ajută pe cei ce se străduiesc, iar nu pe cei nepăsători“⁶⁶.

O altă calitate de voință căreia Cantemir îi acordă o prețuire deosebită, este **perseverența**. „Alergînd să atîngi ținta, nu te opri în mijlocul drumului“. „Nu te liniști și nu te mulțumi că ai atins vreuna din treptele de jos ale virtuții, ci înaintează neîntrerupt spre treapta de mai sus și spre cea mai înaltă, pentru ca să fii în stare, pe cît e posibil, să te urci și să te așezi pe mult-doritul și cel mai bun pisc, devenind desăvîrșit“⁶⁷. Cel care nu-și ține angajamentul este sortit suferinței legată de nemulțumirea de sine, pe care o va trăi oricîte ori va gîndi la nereușita sa. „Că mai fericit socotesc a fi, acela carile într-o sughițare duhul s-ar sfîrși decît acela carile ce odată au giuruuit, pînă la moarte giuruința a plini, pre cît va putea nu va nevoi“⁶⁸.

Puterea de stăpînire, o altă calitate a voinței, nu exclude suferința, ci dimpotrivă, se întemeiază pe răbdare în suportarea situațiilor grele. „Rabdă — spune Cantemir — și răzbește în bunătățile sufletului, deși îți va fi greu pentru trup“⁶⁹.

În dezvoltarea voinței, preconizează Cantemir, trebuie să ne bazăm pe exerciții. „Obişnuiește-ți sufletul și trupul, la ostenele cuvioase și în-

⁶⁰ Cf. Bădărău D., *Filozofia lui Cantemir*, 1964, p. 333.

⁶¹ Idem, *Istoria ieroglifică*, București, 1965, p. 81.

⁶² *Ibidem*, p. 122.

⁶³ *Ibidem*, p. 95.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 140.

⁶⁵ Idem, *Divanul*, București, 1969, p. 348.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 358.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 368.

⁶⁸ Cantemir, D., *Istoria ieroglifică*, București, 1965, p. 125.

⁶⁹ Idem, *Divanul*, 1969, p. 358.

tărește-ți inima să îndure necazurile“⁷⁰. „Leneșei tale minți dai de lucru ca niciodată să nu lenevească“⁷¹. „Cel ce nu lucrează ceva bun se învață să lucreze răul“. „Infrânează-te și de somnul prea mult «căci odihna lungă hrănește cusururile»“⁷². „Socotește de azi ce lucruri bune ai de făcut și ce rele de ocolit mîine“⁷³. „Socotește în fiecare seară cum ai lucrat peste zi“⁷⁴. „Gîndește-te nu la ce fac alții, ci ca tu să faci ceea ce trebuie“⁷⁵. „Voința nu se poate dezvolta decît în cadrul activității“. „Să căutăm prilejurile foarte bune“⁷⁶. „Ideile despre bine pe care le avem să fie traduse în fapte bune“.

În definirea voinței Cantemir pune accentul pe alegerea deliberată a scopului acțiunii, „căci, în vreme ce toate creaturile urmează inconștiente porunca divină, sau natura lor (ceea ce este cum știm, același lucru), omul singur, are la începutul oricărei lucrări conștiința scopului și poate alege între scopurile bune și rele, participînd prin aceasta la moralitate. El are ithicește (eticește) din ceputul locului socoteala sfîrșitului (scopului)“⁷⁷.

8. *Dimitrie Cantemir consideră procesele afective o latură a psihicului ce influențează întreaga personalitate umană.*

„Dragostea — afirmă Cantemir — suprimindu-le pe toate, cu tărie le biruiește“⁷⁸. Suferința sufletului este mai greu de subortat decît durerea trupului „că chinul trupului carnea potolește, iară pedeapsa sufletului, oasele topind, inima rănește“⁷⁹. „La rîndul ei dragostea neîmpărtășită, crește în intensitate și se transformă în suferință“. „Ce ca cum inima, care în dragostea cuiva este lovită, cu cît drăgitul se ascunde și se ferește, cu atît dragostea cuprinzîndu-l îl topește“⁸⁰.

Mobilitatea afectivă este ilustrată de el prin trecerea de la veselie la tristețe și de la tristețe la bucurie“⁸¹. Găsim la Cantemir și referiri la schimbările organice ce însoțesc emoțiile : „cînd mințile de spaimă să uluiesc atuncea și piscioarele să învălătucesc“⁸².

9. *Pornind de la recunoașterea existenței aptitudinilor și a posibilităților de cunoaștere a lor, Cantemir sugerează necesitatea selecției după înzestrare și pregătire.*

Amintim, mai întii, convingerea sa umanistă și modernă, că fiecare om este înzestrat pentru ceva. „Firea — afirmă Cantemir — așe se întē-

70 *Ibidem*, p. 358.

71 *Ibidem*, p. 358.

72 *Ibidem*.

73 *Ibidem*, p. 384.

74 *Ibidem*, p. 387.

75 *Ibidem*, p. 364.

76 *Ibidem*, p. 372.

77 *Idem, Istoria filozofiei românești*, București, 1972, p. 86-87.

78 *Cantemir, D., Divanul*, București, 1969, p. 136.

79 *Idem, Istoria ieroglifică*, București, 1965, p. 137.

80 *Ibidem*, p. 102.

81 *Idem, Divanul*, București, 1969, p. 146.

82 *Idem, Istoria ieroglifică*, București, 1965, p. 235.

lepște pre la toți darurile sale s-au îndămnat, cît pre unii în cuvînt, iară pre alții în lucru, pre unii în poruncă, iară pre alții în ascultare, pre unii în stăpînire, iară pre alții în supunere vrednici, putincioși și suferitori i-au arătat. Așijderea, unii în grămatică, iară alții în poetică, unii în logică, iară alții în reborică, unii în cea ethică, iară alții în cea fizică filozofie mai isteți, și unii într-una, iară alții într-altă învățitură și meșteșug mai vestiți și mai fericiți, după a firii orînduială au ieșit⁸³. Umanismul lui Cantemir merge însă mai departe deschizînd o perspectivă optimistă și celor care eventual nu sînt înzestrați suficient pentru o anumită muncă. Referindu-se la ei el afirmă că prin instruire și exercitare sistematică și aceștia pot deveni buni meseriași⁸⁴, căci, „de multe ori ce este scăzut din fire, meșteșugul cumsecade plinește“.

Totuși, Cantemir nu ia o atitudine exagerată în problema cultivării predispozițiilor precizînd că ele, adică firea, „nu poate fi schimbată cu totul“, căci „nu de tot împotriva firii, nici preste puterile ei a sări poate, nici orînduiala lesnirii a-i muta ispitește“⁸⁴.

O atenție deosebită acordă Cantemir cunoașterii aptitudinilor ca zestre ereditară sau ca însușire cultivată în decursul vieții. „Trebuie deci, ca fiecare om să cunoască amănunțit caracterul naturii umane în genere și, pe lingă aceasta, obiceiurile și înclinările pe care le-a dobîndit (el însuși)⁸⁵. „Căci unul înclină spre veselie, altul spre amărăciune, unul spre îndrăzneală, altul spre teamă, unul spre cruzime, altul spre milostivire, unul spre cucernicie, altul spre pizmă, unul spre minie, altul spre desfrînare și alte fapte rele, unul spre dragoste de bani, altul spre mîndria cea spurcată“⁸⁶. Această cunoaștere (autocunoaștere) este subordonată la Cantemir atît cultivării aptitudinilor, cît și repartizării la locul de muncă. „Vrednicile firești sau dobîndite prin cultură, trebuie să stea la baza locului pe care îl ocupă omul în societate și a prețurii de care se bucură“. „Cine-i cu mai multe vrednicii, veri din fire, veri din osteniță, împodobit, acela mai mare cinste trebuie să aibă și mai tare la toți să se iubească se cade“⁸⁷. Desigur că nu poate fi vorba aici despre rețete de diagnoză psihică sau despre criterii de selecție pe profesii. Mediul social în care a trăit marele cărturar, absența mijloacelor de producție bazate pe tehnică l-au determinat să se limiteze la observații cu caracter general. De altfel, nici tratarea celorlalte probleme psihologice nu formează obiectul unor preocupări speciale.

Cu toate limitele epocii și ale dezvoltării psihologiei ca știință, ideile lui D. Cantemir rămîn în mare parte actuale, fapt ce dovedește genialitatea gîndirii sale și constituie pentru noi un prilej de trăire a sentimentului mîndriei naționale.

83 *Ibidem*, p. 85.

84 *Ibidem*, p. 111.

85 *Idem*, *Divanul*, București, 1969, p. 302.

86 Bădărău, D., *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1969, p. 302.

87 Cantemir, D., *Istoria teroglică*, București, 1965, p. 64.

IDÉES PSYCHOLOGIQUES DANS L'OEUVRE DE D. CANTEMIR

R é s u m é

L'auteur présente de manière sélective les idées psychologiques de Dimitri Cantémir, exposées dans son oeuvre sous la forme d'observations critiques, de conseils, de démonstrations phylosophiques.

On y analyse brièvement des problèmes relatifs au contenu subjectif de la conscience, à la dépendance du psychique quant au psychique, aux méthodes de la psychologie, aux problèmes psychiques (sensations, pensée, affectivité, volonté) et aux propriétés psychiques de la personne (aptitudes).

Utilisant un grand nombre de citations, l'auteur prouve le génie du grand lettré roumain, sur un plan non encore abordé, il attire l'attention sur l'actualité de ses idées psychologiques.